

DOI 10.36074/logos-20.09.2024.034

РЕЦЕПЦІЯ ОДЕСИ В ЛИСТАХ І НОТАТКАХ ФРАНЦУЗЬКИХ МАНДРІВНИКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Пилипей Анастасія Олександрівна¹, Пилипей Олена Валеріївна²

1. студентка 3 року навчання спеціальності «Французька література та журналістика»
Університет Париж III – Нова Сорбонна, ФРАНЦІЯ

ORCID ID: 0000-0002-6649-7270

2. кандидат філологічних наук

Український медичний ліцей НМУ імені О.О. Богомольця, УКРАЇНА;

Асоціація «Український дім», УКРАЇНА

ORCID ID: 0000-0003-4711-0613

Інтерес французьких мандрівників до Одеси зумовлений, в першу чергу, політичними та економічними факторами. Франція зацікавилася Північним Причорномор'ям наприкінці XVIII ст. через можливість отримати нові ринки збуту, а також джерела сільськогосподарської продукції [2]. Французи активно відвідують українські причорноморські міста, в тому числі й Одесу. Вони тут оселялися, деякі з них займали досить високі посади. За часів Катерини II посилюється імміграція з Франції до Російської імперії, зокрема на терени сучасної України. Новоприбулим іноземцям надавалися суттєві пільги, що приваблювало їх ще більше. Коли Одесу очолив Дюк Рішельє, кількість його співвітчизників стало зростає, а серед них було багато освічених людей, аристократів. Адже, саме в цей період 1789-1799 рр. багатьом французьким аристократам довелося тікати із рідної Франції через Велику французьку революцію. Тож Одеса користувалася великою популярністю у французів.

На початку ХІХ століття французів в Одесі налічувалося 1100 осіб (0,28 % від усіх жителів міста), і це була найосвіченіша частина населення міста, оскільки 93,2 % одеських французів і французенок володіли грамотою [1].

З самого початку й до сьогодні в Одесі відчувається французький колорит. З кінця XVIII ст. й усе ХІХ ст. Одеса стала точкою на карті південної України, яку не обходили своєю увагою французькі мандрівники.

Мета статті – дослідити записи французьких мандрівників ХІХ ст. про Одесу, з'ясувати в яких аспектах подавалася інформація про місто, на що

SECTION 14.

PHILOLOGIE ET JOURNALISME

звертали увагу мандрівники та яким закарбувалася в їхній пам'яті Одеса.

У 1808-1809 рр. французька мандрівниця Марі Гутрі здійснила подорож на південь Російської імперії. Результатом цього стала книга «Lettres sur la Crimée, Odessa et la mer d'Azof» («Листи про Крим, Одесу та Азовське море»), видана 1810 р. у Москві. До книги увійшли листи французькою мовою з паралельним перекладом російською. Уперше ці листи друкувалися в журналі «Британська бібліотека». Листи містять досить цікавий матеріал щодо бачення Одеси мандрівницею.

В одному з листів Марі Гутрі наводить згадку про сприятливий для землеробства клімат і ґрунт біля водойм: «*La bonté de leur sol, et la douceur de leur climat, seront toujours une mine féconde de richesses, pour le Cultivateur et pour le Berger / Родючість їхнього ґрунту і м'якість клімату будуть завжди невичерпним джерелом багатства для селянина і для вівчара*» (переклад авторів статті А. Пилипей, О. Пилипей - надалі А. П., О. П.) [5]; оцінку Одеси як затишного місця: «*Le tableau d'un coin du monde, où l'homme jouit en paix du fruit de son travail / Картина куточка світу, де людина може насолоджуватися у тиші плодами своєї праці*» (переклад - А. П., О. П.) [5].

Велика увага у цих листах приділяється відомостям про економіку Одеси поч. XIX ст., яка базується на торгівлі та землеробстві: «*La ville étoit fournie des artisans nécessaires... le commerce étoit plus particulièrement protégé... l'agriculture indigène se perfectionnoit, la culture du mûrier fut introduite et encouragée; on voyoit les plaines, qui auparavant ne présentoient ni arbres ni habitations, se couvrir de villages et de verges / Місто було наповнене затребуваними ремісниками... торгівля була більш захищеною... Землеробство вдосконалювалося, обробка шовковичних дерев заохочувалася; долини, на яких раніше нічого не було: ні дерев, ні будинків, вкрилися зеленими і плодовитими садами*» (переклад - А. П., О. П.) [5].

В одному з листів Марі Гутрі подає опис благоустрою Одеси: «*L'air d'Odessa est sain et vif, les rues sont larges et alignées; toutes les maisons bâties en pierre, la plupart à deux étages, et d'après le goût européen / Повітря в Одесі свіже й чисте, вулиці широкі й правильно розташовані; всі будинки – кам'яні, велика частина з них двоповерхові і зроблені за європейським смаком*» (переклад - А. П., О. П.) [5].

У цих листах знаходимо статистичні дані про чисельність населення тогочасної Одеси: «*La population de la ville s'élève à dix-huit ou vingt mille habitants fixes; d'après les états annuels, les naissances s'élèvent au double des morts / Населення міста збільшується від 18 до 20 тисяч мешканців; згідно з річними звітами кількість народжуваних переважає вдвічі кількість померлих*» (переклад - А. П., О. П.) [5]. Знаходимо згадку про відкриття гімназії,

яка стала осередком освіти: «*Depuis trois ans le gymnase est en activité... l'étude de la langue nationale, des langues étrangères, des sciences exactes et physiques, de l'histoire, et des beaux-arts occupe des élèves* / Вже близько трьох років тут відкрита гімназія... Учні займаються вивченням рідної і іноземних мов, точних наук, фізики, історії і мистецтва» (переклад - А. П., О. П.) [5]; згадку про тимчасовий театр, де ставляться п'єси російською, польською та німецькою мовами; про публічний театр; про закінчення будівництва госпіталю: «*Pendant deux ans, l'on a eu un théâtre provisoire, sur lequel on jouit des pièces en langue russe, polonaise et allemande; le théâtre vient d'être construit sur un très beau plan. L'humanité et le bon ordre réclamoit un hospital* / Протягом двох років з'явився тимчасовий театр, де грають різні п'єси російською, польською та німецькою мовами; театр щойно збудовано за чудовим планом. Громадськість і правильний порядок потребували відкриття госпіталю» (переклад - А. П., О. П.) [5].

В одному з листів М. Гутрі зауважує, що особлива увага приділяється облаштуванню міського саду: «*...plusieurs plantations d'arbres ont été faites et disposées en allées sur les places publiques, et dans quelques rues ; on a tracé des trottoirs pour diminuer aux gens à pied les inconveniens de la boue dans les rues non pavées. Un jardin particulier fort joli pour le pays, a été acheté pour la ville, qui employé de nouveaux fonds pour en faire un jardin public...* / ... багато плантацій дерев висаджені алеями в публічних місцях і на деяких вулицях; викладений тротуар для зменшення багнюки, зроблені доріжки для пішоходів. Приватний сад, був придбаний для міста, яке за нові кошти перетворило його на сквер... » (переклад - А. П., О. П.) [5]. Є також згадка про затвердження офіційної назви міста Катериною II: «*... Catherine II, en 1796 elle lui donna le nom, d'Odessa, et lui avoit déjà conféré divers privilèges, qui y avoient amené une population et des affaires de commerce assez importantes...* / ... Катерина II у 1796 р. назвала його Одесою, надала йому різні привілеї, що сприяли збільшенню кількості мешканців і важливим торгівельним справам» (переклад - А. П., О. П.) [5].

У 1811 р. Україну відвідав ще один французький мандрівник граф О. де Лагард. Свої враження від цієї подорожі він описав у листах до Ж. Гріфіта, що вийшли друком у 1824 р. в Парижі. У межах відомостей про українські міста, побачені й описані ним, знаходимо нотатки й про Одесу. Цікавими є історичні відомості про перші згадки про Одесу. О. де Лагард пише, що ці перші згадки містяться у праці «Періпли» давньогрецького письменника Ар'єна: «*L'écrivain le plus ancien qui fasse mention de la première Odessus est Ariën, dans le Périple (Description des côtes) qu'il adresse à l'empereur Trajan; en voici le texte: « Sur le Borysthènes est une ville appelée Olbia, à l'embouchure une petite île déserte qui*

SECTION 14.

PHILOLOGIE ET JOURNALISME

n'a pas de «nom, puis vient Odessus...» / Першим письменником, який згадує вперше про Одесу, є Ар'єн, в праці «Періпли» («Опис берегів»), адресованій імператору Траяну; ось текст: «На Борисфені є місто, яке називається Ольвія, в гирлі невеликий безлюдний острів без назви, далі йде Одеса ...» (переклад - А. П., О. П.) [6]. Тут О. де Лагард наводить давні назви Дністра – Тирас, звідки походить назва міста Тирасполь: «Thyras étant l'ancien nom du Dniester, on donne à la première forteresse le nom de Thyras-Polis, ou Thyras-Pol, ville de Thyras; la seconde fut appelée Ovidio-Pol, et l'on nomma la troisième Odessa, du nom d'une ville grecque très peu connue, et qu'il ne faut pas confondre avec une autre Odessus qui était sur le Danube / Як давня назва Дністра Тирас дав назву першій фортеці Тирасполіс або Тирасполь, місто на Тирасі; друга була названа Овідіополь, третя була названа Одеса, назва маловідомого грецького міста, не плутати з іншою Одесою на Дунаї» (переклад - А. П., О. П.) [6]. Як бачимо, мандрівник знайомить з історією деяких назв поселень біля Одеси. Продовжуючи історичний екскурс Одеси, О. де Лагард пише: «Ptolémée appelle cette ville Ordessus et dit qu'elle était sur le fleuve Axiace. Les anciens n'ont connu que l' Axiace entre le Thyras et l'Hypanis, ou du moins ils n'ont donné ce nom à aucun autre fleuve : il est donc à croire qu'ils désignaient le Tégigoul qui est le plus considérable de cette ville cote / Птолемей називає це місто Ордесс і каже, що воно стояло на річці Аксиас. Стародавні знали тільки Аксиас між Тирасом і Гіпанісом, або, принаймні, вони не називали так само жодну іншу річку: отже, можна припустити, що вони мали на увазі Тилігул (Тилігул – річка на території Одеської обл. – прим. авт. А. П., О. П.) який є найважливішим у цій місцевості» (переклад - А. П., О. П.) [6].

О. де Лагарду довелося стати свідком епідемії чуми в Одесі 1812 року, й він описав це у своїх листах. Він зазначає, які карантинні заходи були вжиті на той час: «La maladie prend un caractère plus alarmant; je sors néanmoins tous les jours à cheval,[...]... des quartiers entiers, où la peste s'est manifestée, sont entourés par un cordon de cosaques, qui ne permettent à aucun individu d'en sortir, et n'y laissent pénétrer que les officiers de santé, qu'accompagne un commissaire du quartier. On attache aux voitures qui conduisent les malades de petits drapeaux rouges; ils sont noirs lorsqu'elles transportent les morts. Malheur à celui qui toucherait un semblable convoi! On le mettrait sur-le-champ en quarantaine à la forteresse / Хвороба стає все більш небезпечною; тим не менш, я щодня виїжджаю верхи,[...]...цілі райони, де спалахнула чума, оточені кордоном козаків, які нікого не випускають, а впускають тільки санітарних лікарів у супроводі повітового комісара. На возах, що везуть хворих, прикріплені маленькі червоні прапорці, а коли везуть померлих - чорні. Горе тому, хто доторкнеться до такої колони! Його негайно помістять в

карантин ...» (переклад - А. П., О. П.) [6].

У працях О. де Лагарда містяться зауваження щодо важливості навігації для торгівельної справи в Одесі: *«La navigation de la mer Noire rendait Odessa, depuis sa création, une des places les plus importantes de l'Europe, tant pour son commerce national, que pour celui de transit par importation et exportation. Cette nouvelle branche d'activité, devenue florissante depuis la cessation du commerce de la Méditerranée, faisait refluer par cette voie, en Europe, une partie des productions de la Turquie d'Asie, de l'Égypte, de la Perse; telles que les cotons, les fruits, les soies, les perles, une infinité d'autres articles, tous les vins de l'Archipel et de la Grèce, et facilitait, en retour, l'exportation de toutes les productions de la Russie / З моменту свого виникнення судноплавство на Чорному морі зробило Одесу одним з найважливіших місць в Європі, як для внутрішньої торгівлі, так і для імпорту та експорту. Ця нова галузь діяльності, яка процвітала після припинення торгівлі в Середземному морі, дозволила продукції азіатської Туреччини, Єгипту та Персії, такий як бавовна, фрукти, шовк, перли та інші товари, а також винам Архіпелагу та Греції, повертатися до Європи цим шляхом, й, у свою чергу, сприяла експорту продукції з Росії»* (переклад - А. П., О. П.) [4]. Таким чином, граф О. де Лагард відзначає значення Одеси як важливого морського комерційного пункту для тогочасної України.

У 1817-1818 рр. та 1820-1924 рр. Україною подорожував французький консул у м. Тифліс шевальє Ж.-Ф. Гамба. 1826 року в Парижі вийшла друком його праця *«Voyage dans la Russie meridionale»* («Подорож до Південної Росії»). У ній містяться зауваги про грецькі поселення в Одесі, їхню роль в житті міста: *«Dans les environs d'Odessa, on trouve une colonie grecque; elle y cultive des terres que le gouvernement russe lui a concédées. Elle a fourni dans la dernière guerre un bataillon qui s'est toujours distingué ... / На околицях Одеси є грецьке поселення, мешканці якого обробляють землю, надану їм російським урядом. Під час останньої війни це поселення утримувало цілий батальйон...»* (переклад - А. П., О. П.) [4].

Крім того, Ж.-Ф. Гамба наводить статистичні дані, подібно до М. Гутрі, але на відміну від неї, він конкретизує цифри саме щодо національного складу населення тогочасної Одеси: *«En 1814, on trouvoit dans les trois gouvernements de Katerinoslav, de Kherson et de la Tauride, Trente cinq mille Allemands des deux sexes, Treize mille Bulgares et Moldaves, Sept mille Juifs, Quatre mille cinq cents Russes, Quinze cents Grecs. Les Allemands, les Bulgares et les Russes ont prospéré depuis lors, et leur nombre a beaucoup augmenté. Une partie des Juifs a abandonné la culture des terres pour se fixer à Odessa, où le commerce les a attirés. Parmi les Grecs, il en est de très-riches; mais la plupart se sont livrés à un commerce de détail très-peu lucratif. ...[...]* des Français, des Suisses, des

SECTION 14.

PHILOLOGIE ET JOURNALISME

Hollandais possèdent de grands établissements agricoles dans la Russie méridionale / У 1814 році в трьох губерніях - Катеринославській, Херсонській і Таврійській - проживало 35000 німців обох статей, 13000 болгар і молдаван, 7000 євреїв, 4500 росіян і 1500 греків. Відтоді німці, болгары та росіяни процвітали, і їхня кількість значно зростає. Частина євреїв покинула сільське господарство і оселилася в Одесі, де зайнялася торгівлею. Серед греків є дуже заможні, але більшість займається не дуже прибутковою роздрібною торгівлею...[...]. французи, швейцарці та голландці мають великі сільськогосподарські підприємства на півдні Росії» (переклад - А. П., О. П.) [4]. Ж.-Ф. Гамба паралельно з відомостями про національності, які проживати тоді в Одесі, акцентує увагу на їхній економічній діяльності, що дає нам інформацію про економічний стан цього регіону.

Цей французький мандрівник говорить про розвиток тваринництва, зокрема можливість експорту коней, великої рогатої худоби: *«Aussi la culture des blés est-elle généralement diminuée, et elle a été remplacée par l'éducation des troupeaux et le soin des baras. Les chevaux qu'ils y élèvent sont d'assez au charroi grande taille, et également propres au et à la monte; malheureusement, le tarif des douanes de la Russie maintient la prohibition la plus sévère contre la sortie des chevaux; et cette mesure, qui pouvoit être sage pendant les longues guerres de la révolution, n'a plus d'autre résultat que de nuire à l'agriculture des magnifiques plaines qui s'étendent depuis Moscou jusqu'au Caucase, et de priver la Russie d'une importation considérable de numéraire que le commerce des chevaux ne pourroit man quer d'y attirer / Вирощування пшениці загалом скоротилося і було замінено розведенням табунів ... Коні, яких вони розводять, досить великого розміру, придатні для возів і верхової їзди; на жаль, російський митний тариф зберігає найсуворішу заборону на експорт коней; цей експорт міг би бути корисним під час довгих військових дій, проте ця заборона завдає шкоди сільському господарству мальовничих рівнин, що простягаються від Москви до Кавказу, і позбавляє Росію значного імпорту готівки, яку торгівля кіньми могла би принести»* (переклад - А. П., О. П.) [4]. Проте можливість є, але невдала економічна політика російського уряду не давала розвиватися регіону на повну.

Інший французький мандрівник Александр Фер'є відвідав Одесу в 40-х рр. XIX ст. й описав це в праці «La Russie» («Росія»), опублікованій 1841 року в Брюсселі. Він пояснює виникнення Одеси як міста: *«Odessa, le principal port de commerce de la mer Noire, fut fondée en 1793 par Catherine II, dans le voisinage d'une forteresse turque appelée Khodja-Bey. L'imperatrice donna à une ville nouvelle le nom d'une ancienne cité, Odessus, qui existait sur ce rivage, mais non pas sur le même emplacement / Одеса – головний торговельний порт Чорного*

моря, заснований у 1793 р. Катериною II на околицях турецької фортеці Хаджибей. Імператриця дала назву новому місту від старого міста – Одеса, яке існувало раніше на цьому березі, але не на тому самому місці» (переклад - А. П., О. П.) [7].

А. Фер'є також звернув увагу на економічні подробиці, зокрема перелічив експортні та імпорتنі товари з Одеси: *«Elle exporte les blés, les bois, les cires, les peaux, et en général toutes les marchandises qui descendent le Dniester, le Boug et le Dniéper; elle i,porte les vins et les fruits de la Méditerranée, les cuirs et les soieries du Levant / Вона експортує пшеницю, деревину, віск, шкіру, загалом усі товари, які доставляють по Дністру, Бугу та Дніпру; імпортує вина й фрукти Середземномор'я, шкіру та шовк східної частини Середземномор'я»* (переклад - А. П., О. П.) [7].

Відвідав свого часу Одесу й поет Альфонс Шапеллон. Враження від міста він втілює у поетичних рядках збірки *«Des bords de la mer Noir»* («З берегів Чорного моря»), яка була надрукована у Парижі 1862 року. У цій збірці автор захоплюється Одесою, акцентуючи увагу на її французькому походженні: *«Odessa par Richelieu / Est d'origine française / Одеса при Рішельє – з самого початку французька»*) [1]. А. Шапеллон працював наглядачем у Рішельєвському ліцеї, потім – викладачем французької мови 2-ї гімназії в Одесі. Крім цього, брав участь у виданні *«Journal d'Odessa»*, в якому він друкував статті на театральну тематику, а також здійснював огляд преси.

Згадки про Одесу містяться також у книзі *«Un mois en Russie»* («Місяць в Росії») Едуарда Андре, що вийшла друком у Парижі 1870 року. У травні 1869 р. французький ботанік і садівник Едуард Андре як член журі Міжнародної виставки садівництва в Санкт-Петербурзі подорожував різними регіонами Російської імперії, в тому числі й завітав до Одеси.

Зважаючи на свій професійний інтерес, Е. Андре у своїх нотатках про Одесу звертає увагу, в першу чергу, на рослинність, поширену в Одесі, різні способи культивування рослин, оцінює побачені різні типи садів і парків. Зокрема він пише: *«Il n'y a qu'un arbre à Odessa, l'Acacia (Robinia pseudo-acacia L.), toujours l'Acacia / Є тільки одне дерево в Одесі і це акація, завжди акація»* (переклад - А. П., О. П.) [3]. Він зазначає, що багаті торговці є поціновувачами садів: *«Les riches marchands d'Odessa sont quelque peu amateurs de jardinages / Зможні одеські купці трохи захоплюються садівництвом»* (переклад - А. П., О. П.) [3].

Крім того, враження від свого перебування в Одесі Е. Андре передає, називаючи її «французьким Марселем» на березі Чорного моря: *«On prendrait tout d'abord pour un séjour charmant cette ville d'Odessa si connue par son commerce, cette Marseille de la mer Noire, aussi cosmopolite que son aînée»*

SECTION 14.

PHILOLOGIE ET JOURNALISME

phocéenne: russe par situation, française par sa construction, ses mœurs, et par l'influence encore présente du duc de Richelieu, italienne par ses riches marchands et le nom de ses rues; de toutes les nations enfin, par ce grand commerce des blés qu'elle expédie dans le monde entier, après les avoir reçus de ces riches plaines que nous venons de traverser, véritable grenier d'abondance de l'Europe / Спочатку ми провели чудово час в цьому місті Одеса, настільки відомим своєю торгівельною сферою, цим Марселем на березі Чорного моря, як і його фокейський предок: він є російським за ситуацією, французьким – за своєю побудовою, за своїми звичаями і за досі помітним впливом Дюка Рішельє, італійським – за багатими купцями і за назвами вулиць; це місто багатьох національностей. Місто відоме своєю торгівлею зерном, що експортують по всьому світу. Це справжня житниця Європи» (переклад - А. П., О. П.) [3].

Отже, на основі проаналізованих листів, спогадів, нотаток французьких мандрівників XIX ст. про Одесу можна зробити висновок, що це місто було досить привабливим для французьких мандрівників XIX ст. Французи багато подорожували півднем тодішньої України, звичайно не обходячи увагою Одесу. Досліджені матеріали дають підстави виокремити аспекти, на які звертали увагу французькі мандрівники XIX ст., описуючи Одесу, в першу чергу, зокрема це: економіка, торгівля, вигідне для цього географічне положення (М. Гутрі, О. де Лагард, Ж.-Ф. Гамба, А. Фер'є, Е. Андре); статистичні дані про чисельність та національний склад населення тогочасної Одеси (М. Гутрі, Ж.-Ф. Гамба); благоустрій міста (М. Гутрі); згадка про першу фіксацію в античних джерелах про Одесу (М. Гутрі), про історію виникнення Одеси (А. Фер'є); соціальна сфера життя міста, зокрема під час епідемії чуми 1812 року (О. де Лагард); опис Одеси з ботанічної точки зору (Е. Андре); вираження захоплення Одесою (А. Шاپеллон, Е. Андре). Обсяги статті не дозволяють заглибитися більш детально, проте це становить величезний простір для подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- [1] Галяс О. В. (2012). Французи в Одесі = Les Français à Odessa. К.: Наш час.
- [2] Іваненко О. (2009). Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець ХУІІІ – початок ХІХ ст.). К.: Ін-т історії України НАН України.
- [3] André Ed. (1870). Un mois en Russie. Notes de voyage d'un membre du jury. Paris.
- [4] Chevalier Gamba. (1826). Voyage dans la Russie meridionale. Paris.
- [5] Guthrie M. (1810). Lettres sur la Crimée, Odessa et la Mer d'Asof. Moscou.
- [6] Lagarde A. (1824). Voyage de Moscou a Vienne. Paris.
- [7] Ferrier A. (1841). La Russie. Bruxelles: Société belge de librairie.